

MEVLÂNÂ'NIN İKBÂL'IN SAN'AT VE DÜŞÜNCEİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Seyyid Muhammed Ekrem "İkrâm"
Pencab Üniversitesi, Lahor
Çeviren: A.NACİ TOKMAK

İnsanların değer yargılarının büyük ölçüde değişmesine, eski ve yeni düşünceler arasında büyük farklılıklar olmasına rağmen, dünyadaki düşünürler arasında Mevlânâ, eskisinden daha yüce ve parlak bir yer almıştır. Onun, değerini hiç yitirmeyen düsturları, asrımızın beklentileri tam bir uyum sağladığı gibi, insanlık kervanını yönlendiren bir rehber mâhiyetindedir. Eski tarikat ileri gelenleri Mevlânâ'nın tasavvufî fikirlerinden yararlanmalarına ve hatta Mesnevî'ye, Pehlevîce (Farsça)'nin Kur'ân'ı adını vermelerine rağmen, çağımızda onun hayat bahşeden düşüncelerinden, Allâme İkbâl kadar etkilenen ve eserlerinde ondan övgü ile söz eden bir başkası daha yoktur. Aşağıdaki beyitte de görüleceği gibi İkbâl, ondan her zaman "Mürşid" ve "Pîr" olarak söz etmiştir.

Aşk ve sarhoşluk kervanının emîri olan
o, Rumlu pîr, aydınlık kalpli mürşid'in
makâmı ay ve güneşten yüce
çadırının ipleri Samanyolu'ndadır.

İkbâl, Mevlânâ'nın tasavvufî ve dinî düşüncelerinden sağladığı yararları ve ona duyduğu saygıyı büyük bir iftiharla şöyle dile getirir:

Gel, gel çünkü Rûmlu pîr'in kûpünden şarap getirdim.
Üzüm şarâbından daha yeni, söz şarâbı getirdim.

Bir başka yerde ise şöyle der:

Pehlevî (Fârsî) dili ile Kur'ân'ı yazan,
Hak'la bütünleşmiş pîr, yüzünü gösterdi.
Ben onun denizinde parlak bir inci bulayım diye çırpınan bir
dalgayım.

Ben onun kadehiyle sarhoş oluyor, onun nefeslerinden hayat buluyorum.

Mevlânâ'nın manevî etkisini ne derece kabul ettiğini ise:

"Benim düşüncem, onun eşiğinde secdeye kapanmıştır." sözüyle açıklar.

İkbâl, ömrünün sonlarına doğru gözleri zayıfladığından, okuma güçlüğü çekmesine rağmen, Mevlânâ'nın Mesnevî'sini okumaya devam etmiştir. Nitekim bir mektubunda:

"Ben bir süredir kitap okumayı bıraktım; ancak zaman zaman bir şey okursam, bu, ya Kur'ân, ya da Mesnevî'dir." diye yazar.

Mevlânâ Mesnevî'de şöyle der:

Yolunu kaybetmişlerin pîri güçlüdür.
Onun eli Allah'ın kabz elinden başka bir şey değildir.

İkbâl aydınlık kalpli pîr, yâni Mevlânâ'yı, mânâ âleminde kendisine o kadar yakın bulur ki, zaman zaman bir filozof, İkbâl'in imânının temelini sarsacak olur ve onun düşünce gemisini tehlikeli bir girdaba atarsa, Mevlânâ, Hızır gibi onun elinden tutup, onu aşk ve imân sahiline ulaştırır. İkbâl bu düşünce hâlini "Rûmî ve Hegel" adlı şiirinde şöyle dile getirir:

Bir gece düşünce tırnağıyla Alman filozofunun düğümlerini çözüyordum.
Düşüncesi ebediyeti bir an örtüden arındırınca (bütün çıplaklığıyla ortaya koyunca)
Onun hayâli karşısında dünya, onun kısır düşüncesinden utandı.
Onun denizine daldığımda, akıl gemisi tûfâna tutuldu.
Uyku galebe çalıp, bâkî ve fânî, her şeye gözümü kapayınca,
Şevk bakışı keskinleşti ve ilahî bir pîr yüzünü gösterdi.
Tecellîsinden Rûm ve Şâm ufukları nurlanan bir güneş gibiydi.
Şûlesi, karanlık dünyada, çöle yol gösteren lamba koyuyor,
Onun sözlerinden, kırmızı lâleler misali mânâlar doğuyordu.
Bana: "Ne yatıyorsun? Kalk. Serapta gemi mi yüzdürüyorsun?
Akılla aşk yolu mu arıyorsun? Elde fenerle güneş mi arıyorsun?" dedi.

İkbâl'in Mevlânâ'yı defâatle andığı tüm eserlerinde ona ne kadar çok

saygı duyduğu açık seçik görülmektedir. İkbâl'in şaheserlerinden biri olan ve düşüncelerinin doruk noktasına vardığı Câvidnâme adlı eserinin hemen her yerinde Mevlânâ'nın, İkbâl'in rehberi durumunda olduğu göze çarpar. İkbâl'in Mevlânâ'ya duyduğu bu saygı sadece dil ve beyan ile sınırlı kalmaz ve onun engin tesiri İkbâl'in düşünce ve san'atını da etkisi altına alır. Burada, açıklığa kavuşması için bu konu üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Şunu bilmek gerekir ki; İkbâl'in eserlerinin büyük bir kısmı, üslup bakımından Mevlânâ tarzında yazılmıştır. İkbâl'in şiirleri okunduğunda, onun Farsça şiiri, daha çok, Mevlânâ'ya nazire yazmak ve onun dîni ve tasavvufî düşüncelerini yaymak için yazdığı hemen anlaşılır. Çünkü Şeyh Mahmûd-i Şebisterî'nin "Gülşen-i Râz" adlı mesnevisine nazire olarak yazdığı "Gülşen-i Râz-i Cedîd" adlı mesnevi dışında bütün mesnevilerini, yani Esrâr-i Hodî, Rumûz-i bîhodî, Bendegî-nâme, Câvid-nâme, Misafir, Pes çi bâyed kerd ey akvâm-i şark?" adlı mesnevilerinin tamamını, Mevlânâ'nın seçtiği remel-i müseddes-i mahzûf bahri (Fâilâtün fâilâtün fâilün) ile yazmıştır. Allâme Muhammed İkbâl, bu mesnevilerinin hepsinde Mevlânâ'nın dîni, irfanî ve sosyal konuları incelemedeki bakış açısının genişliği ve düşüncelerindeki derinliği takdir edip övmüş ve eserlerinde sık sık Mevlânâ'dan istişhadlarda bulunmuştur. Üslup bakımından Esrâr-i Hodî ve Rumûz-i bîhodî adlı mesnevilerini Mevlânâ'ya mahsus olan remizlerle anlatma üslubuyla yazmış, konuların iyi anlaşılabilmesini sağlamak için hikayeler ve temsiller nakletmiştir. Bu konuda Mevlânâ'nın ünlü şiirini şöyle tazmin eder:

Sırların açıklamasını hikayelerle yapıyorum. Nefes gücüyle ağız açıyorum.

"Güzellerin sırlarını başkalarının söylemesi çok daha güzel olur."

İkbâl, Mevlânâ'nın üslubunu öylesine benimsemiş ve öylesine onun etkisinde kalmıştır ki, çağdaşlarından Seyyid Süleyman Nedevî, Esrâr-ı Hodî'nin birkaç beytini kafiye bakımından tenkit ettiği zaman ona cevaben şöyle yazmıştır:

"Kafiye hakkında yazdığınız her şey doğrudur. Ancak, bu mesnevîyi yazmaktan maksat, şâirliğimizi göstermek olmadığı için, zaman zaman kasıtlı olarak kafiyeye önem vermedim. Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin hemen her sayfasında da bu tür kafiyeler göze çarpar."

Yanlıklar konusunda bile Mürşîdinin gittiği yoldan gitmek İkbâl gibi

bir âlim için şaşkırtıcı bir durum olsa bile, bizim bu şaşkınlığımız, onun Mürşidine karşı duyduğu sevgi ve saygının bir delilidir. Mesnevilerinin dışında İkbâl, "Peyâm-i maşrık" ve "Zebûr-i Acem"de Mevlânâ'nın birçok heyecanlı gazellerine de nazîreler yazmıştır. Ancak bu makalede bu konuya değinmeyeceğiz. İkbâl bu güzel şiirleri Mevlânâ'ya duyduğu sevgi ve saygıdan dolayı onun tarzında söylemiş ve insanları onun düşünce ve görüşlerine aşina kılmak amacıyla Farsça şiir yazmıştır. Yoksa İkbâl'in döneminde Farsça, yabancıların nüfuzu yüzünden Pakistan'da geçerliliğini yitirmiş, yerini İngilizceye bırakmış bir dildi. Ayrıca İkbâl eğitim ve öğrenimini İngilizce yapmış olduğundan dolayı Farsçaya nispetle İngilizce yazmak, onun için çok daha kolaydı. Fakat onun, Gazzâlî, Senâî, Nizâmî, Attâr ve özellikle de Mevlânâ gibi İranlı mutasavvıflara olan büyük sevgisi, onu Farsçayı sevmeye ve Farsça yazmaya zorlamıştır. İkbâl bu islam mutasavvıflarına karşı büyük bir saygı duyuyordu. Çünkü o, bugün bu mutasavvıf ve din büyüklerinin milletin derdine deva olacaklarını biliyordu. O, son asırdaki fitne ateşini herkesin söndüremeyeceğini iyice anlamıştı. O, dînî düşünceleri ihyâ etmek için bugün Mevlânâ ekolüne yönelmemizin, maddî hayatın gerçeklerini ve manevî makamların dersini ondan öğrenmemizin zamanının geldiğine inanıyordu. Bu düşüncesini şu beyitle açıklar:

Rûmî (Mevlânâ)'nın meyhanesini yeniden açma zamanı gelmiştir.
Kilisenin meydanında Harem'in ulularını sarhoş olarak gördüm.

İkbâl'in, Mevlânâ'nın doktrinlerinin çağımızda öğretilmesini zarurî görmesinin gerçek nedeni, çağımızda müslüman milletlerdeki çöküşün Mevlânâ zamanındakine çok benzemesidir. Mevlânâ'nın yaşadığı VII./XIII. yüzyıl, katliamların yapıldığı, kanların döküldüğü, her şeyin karmakırışik olduğu, Moğolların saldırı dönemi idi. İslam dünyasındaki bu inhitâtın önemli iki sebebi vardı. Bu sebeplerden birincisi; müslümanlar arasında III./IX. yüzyıldan itibaren başlayan gayr-i islâmî tasavvuf öğretileridir. İslam fütûhatı, geniş İran ve Rûm (Anadolu) topraklarını içine aldığı zaman müslümanlar, o milletlerin çeşitli düşünce ve kültürleriyle karşı karşıya kalıp onların düşünce ve kültürlerini öğrenerek, onların felsefe ve hikmet kitaplarını Arapçaya çevirip tartışmaya ve onlardan yararlanmaya başladılar ve zamanla onların dînî ve kültürel görüşleriyle düşüncelerinin etkilerini kabullenmeye başladılar. Yunan filozoflarının düşünceleri, birçok müslüman düşünürü etkisi altına aldı. Bu düşünceler, zaman içinde onların düşünce hayatının bir parçası haline aldı. İnzivâya çekilme, hânkâhlara yerleşme,

varlıktan nefret, yokluğa eğilim, müslümanlar arasında daha çok revaç buldu. VI.-VII./XII.-XIII. yüzyıla kadar, fenâ, cebr, kanâat, teslim, acz, kendini hakir görme, uzlete çekilme vs. gibi tasavvufî menfî akideleri, faal ve mücâdeleci müslümanların gücünü önemli ölçüde zayıflattı; nazari ve mezhebî ihtilaflar ve anlamsız metafizik tartışmaları, onları hayal aleminde gezen insanlar haline getirip darmadağın etti. Sonuçta bir avuç Moğol ayaklanarak milyonlarca müslümanı katlettiği gibi, büyük islam medeniyetine ait eserleri de kısa zamanda yerle bir etti. Bu hesapsız kitapsız katliamdan kurtulanlar da hayata küsüp, hayattan nefret ederek mağaralara, dağlara, hânkâh ve harâbelere sığındılar. Artık toplumda, mücâdeleci ruhlu ve güçlü kimseler çok aransa da bulunamıyordu. Müslümanların azametli, şevketli, kudretli ve güçlü olmalarını arzulayan Mevlânâ, toplum içindeki cesur ve mücâdeleci kimseleri harekete geçirmek için belîğ istiârelerle şu gazeli söylüyordu:

Ey güzellik güneşi! Bir an bulutların arkasından çık.
 Parlayan yüzünü görmektir arzum.
 Ya'kub gibi esefler ediyorum
 Kenanlı Yusuf'un güzel yüzünü görmektir arzum.
 Devrin gevşek kişilerinden bıkip usandım
 Allah'ın arslanını, Zal oğlu Rüstem'i görmektir arzum.
 Firavun ve onun zulmü canıma yetti.
 İmranlı Musa'nın yüzündeki nuru görmektir arzum.

Mevlânâ, aslında devrinde olup bitenlere tepki gösteren biriydi. O, bir yandan bütün insanları hayatın temel unsurlarından haberdâr ederken, özellikle müslümanları, cihâda, çalışmaya ve mücâdele etmeye dâvet ediyor ve onları alenen Moğollar aleyhine kışkırtıyordu. Fihimâfih'ten anlaşıldığına göre, Mevlânâ, Moğolların temsilcisi olan Muînüddin-i Pervâne'nin de hazır bulunduğu vaazlarında Moğollara ağır sözler söylüyor ve islâmiyete olan düşmanlıklarını şiddetle tenkid ediyordu. Mevlânâ, gerçek bir müslüman gibi, asla yenilmeyen cesur bir ruha sahip olduğu için içinde bulunduğu fâsit ve adâletsiz muhitte durmadan mücâdele ettiği halde, bu uzun mücâdele sırasında mânevî gücünden hiçbir şey kaybetmemiştir. Nitekim kendisi :

Gönlümde nasıl bir arslanm yattığını sen ne bilirsin?
 Benzimin sarılığına bakma; demirden ayağım var.

der.

Mevlânâ o fitne ve fesatla mücâdele ederken, müslümanları da islâmın azameti ve millî istiklalini yeniden kazanması için cihâda katılmaya ve Tatar ordusuyla savaşmaya teşvik ediyor ve şöyle diyordu:

Tatarlar savaşla dünyayı harap etseler de
Harâbede senin hazînen var; bu yüzden bunalmana, sıkılmana gerek yok.

Ikbâl'in yaşadığı hicrî XIV. yüzyılda müslümanların durumu Mevlânâ'nın yaşadığı dönemdeki müslümanların durumundan pek farklı değildi. Çünkü Ikbâl'in döneminde müslüman ülkelerin pek çoğu yabancıların işgaline uğramış ve müslümanlar acze düşmüşler, hayal kırıklığına uğramışlar, fakr u zarûret, kanâat, ümitsizlik ve derbederlik içinde yaşamaya alışmışlardı ve artık güçlülük, azamet, celâl, galebe, cihâd ve istila duygularını yitirmişlerdi. Bu açıdan baktığımızda Mevlânâ ve Ikbâl ayrı zamanlarda yaşamış olmalarına rağmen, bu iki kişinin yaşadığı dönemlerde müslümanların fikrî, dînî, sosyal ve siyâsî durumlarının birbirine çok benzediğini görürüz. Bu yüzden Ikbâl, millî uyanışı sağlayabilmek için Mevlânâ'nın gittiği yoldan gitmiş ve Mevlânâ'nın 700 yıl önce oynadığı rolü üzerine almıştır. Ikbâl şöyle der:

Rûmî (Mevlânâ) gibi Harem'de ezan okuyunca
Dünyanın sırlarını ondan öğrendim ben.
Eski dönemlerdeki karışıklıklarda o
Günümüzdeki karışıklıklarda ben.

Mevlânâ, kendi döneminde güçlü ve faal yiğitler arıyor, gevşekliği, korkaklığı, işsizliği ve nemelâzımcılığı aslâ kabul etmiyordu. O, islam âleminden Hz. Ali ve Zaloğlu Rüstem gibi hem maddî, hem mânevî güce sahip, şerre karşı durmaksızın savaşan, savaşçı ve cesur yiğitler çıkmasını istiyordu. Mevlânâ:

Dün gece Şeyh, elinde lamba, şehirde dolaşıyor,
Vahşî ve yabancılardan gınâ getirdim; insandır arzum.
Devrin gevşek kişilerinden bıkip usandım;
Allah'ın Arslanı'nı, Zaloğlu Rüstem'i görmektir arzum.
Bana; biz aradık; bulunmuyor dediler.
Dedim: Bulunmayan o kişiyi bulmaktır arzum.

diyordu.

İkbâl, insanların kafasında inkılaplar yapan ilk mesnevîsi "Esrâr-i Hodi"ye Mevlânâ Celâleddin Muhammed-i Belhî-yi Rûmî'nin bu coşturucu gazeliyle başlamış ve bu eserinin sebep-i telifi hakkında bir mektubunda şöyle yazmıştır:

"Savaşçı olmayan dînin, sadece bir felsefe olduğu açıktır. Dolayısıyla bu mesnevînin yazılış nedeni işte bu düşünce idi."

İşte bu yüzden İkbâl, tasavvufun gayr-i islâmî ve olumsuz meselelerine şiddetle saldırmıştır.

İkbâl, Esrâr-i Hodî'de şecâat bakımından koyun gibi olan Eflatun'u şiddetle tenkid etmiş ve tasavvuf edebiyatı yoluyla onun pessimist ve nihilist görüşlerinin tesiri altında kalan islam milletlerini uyarmış ve onları bu düşüncelerden sakınmaya çağırmıştır. Eflatun hakkında şöyle der:

Farkına varmadan öylesine aldandı ki
El, göz ve kulak itibarını kaybetti.
Hayatın aslı ölmektedir.
Çünkü mumun bütün cilvesi donmaktadır, dedi.
İnsan kisvesinde bir koyun olduğu için
Onun hükmü sufilerin nezdinde geçerlidir.
Kendi aklını dünyanın üzerine çıkardı.
Sebepler âlemini de efsane olarak vasıflandırdı.
Amel zevkinden öylesine mahrumdu ki,
Canı yokluk âleminde erimişti.
Varlık âlemini inkar etti.
Görünmeyen âyânın hâlıkı oldu.

İkbâl'in görüşüne göre, hayatla ilgili her konuda olumsuz bir rol oynayan tasavvufî meseleler, müslümanlar için dünyayı yakıp yıkan Cengiz ve Hülâgû'nun saldırılarından daha tehlikeli sonuçlar doğurmuştur.

Tasavvufun bazı öğretilerine göre sâlik, kendi görüşlerinden tamamen vazgeçmeli ve Vücûd-i Mutlak'a ulaşabilmek için Hak yolunda en büyük engel olan kendi varlığını tamamen mahvetmelidir. Ruh, deryâ-yi vücûd'dan ayrılmış bir damladır ve sâlikin dünyadaki en büyük çabası, ebedî makamını elde edebilmek ve deryâ ile bütünleşmek için, kendi zâtını Deryâ-yi Vücûd'a gark etmek olmalıdır. İşte bu yüzden sûfîler bedeninin toprak kafesinden kurtulup gayb âlemine dahil olmak için, bütün dikkatlerini

kendilerinden geçme, kendilerini unutma ve yokluk üzerinde toplamışlardır. Onlar, Eflatun gibi dünya ve beşerin varlığının bir serap ve göz aldanmasından başka bir şey olmadığına, akıllı kişinin varlığa aldanmaması ve dünya ile dünya işlerine gönül bağlamaması gerektiğine inanmışlardır. Halk arasında bu tür düşüncelerin yayılması, halkın üç günlük dünya için çalışıp çabalama ve cihaddan kaçmasına neden olmuştur.

İkbâl, insanların varlığını yok eden ve şahbiyetlerini mahveden bu tür düşüncelere karşı kıyâm etmiştir. Onun inacı şudur: İnsan, kendi zâtını yok etmek yerine Allâh'ın vasıflarını kendi zâtına cezbetmeli ve benliğini Tehallekû bi ahlâkillâh hadisi fehvasınca Allâh'ın yüce sıfatlarıyla vasıflandırmalıdır. Fenâ konusunda o, Mevlânâ'nın ateşle demir örneğinde olduğu gibi benliğini kaybetmeden ilahî sıfatlarla vasıflanan insanı beğenmektedir. Demir, ateşe atıldığında, ateşin bütün özelliklerini kabul eder, hattâ ateşin içinde tanınmayacak hâle gelir. Ancak ateşin vasıflarının tamamını kabul ettiği halde kendi zâtı ateşte yok olmaz ve kendi varlığı ateşle özdeşleşmiş ve ateşin bütün sıfatlarını cezbetmiş olmasına rağmen varlığını sâlimen korur. O, hem demirdir, hem de ateş.

Demirin rengi ateşin rengi içinde yok olmuş.
Ateşten dem vurur ve ateş gibidir.
Ateşin rengi ve tabiatından yücelmiş
Ben ateşim, ben ateşim der.
İkbâl, gark ve mahvolmayı asla kabul etmez ve şöyle der:

"Benliğini koruma zevkiyle toprağa sızan ve denize ulaşmayan küçük dereciğe ne mutlu!"

Bazı sûfiler, fenâ, benlikten soyunma ve istiğrak için ne kadar çaba sarfediyorlarsa, İkbâl aynı ölçüde benliği terbiye etme ve zâtı geliştirme konusunda çalışmakta ve Allâh'ı benliğindeki nurla müşahede etmek istemektedir.

Allâh'ını bilen, Allâh'ı arayan, mânâya âşinâ olan sûfilere şöyle de:
Benliğindeki nurla Allâh'ı gören o kendini beğenmişin, himmetine kurban olayım!

Mevlânâ, içinde yaşadığı toplumdan Hz. Ali gibi yenilmez, güçlü ve savaşçı kişilerin çıkmasını arzu etmiştir. İkbâl ise Esrâr-i Hodî adlı eserinde insân-ı kâmil'den söz ederken Hz. Ali'yi ideal insan olarak göstermiştir.

İkbâl, Mevlânâ gibi müslümanlarda her türlü sarhoşluğu, amelsizliği reddetmektedir. Onun inancına göre islâm dini, ademi istiş'âr ve zâtı nefye asla izin vermez. Bu fâsit nazariyeler islamî olmayan öğretilerden çıkmıştır. Ölümünden iki yıl önce, 1936'da yazdığı bir mektupta şöyle der:

"Hint ve İran mutasavvıflarının çoğu, fenâ konusunu Brahmanizm ve Budizmin etkisi altında açıkladıkları için günümüz müslümanları çalışıp çabalamaktan tamâmen el etek çekmişlerdir. Benim inancıma göre, bu tür açıklamalar Bağdat'ın yok edilmesinden daha tehlikelidir. Bir bakıma benim yazdıklarımın tamamı, bu tür açıklamalara karşı bir isyan mahiyetindedir."

İkbâl'in şiirlerinin ekserisi bu fikrî isyanın en iyi göstergesidir.

İkbâl ekolünde iktidarsızlık, yokluk ve yersiz af, olumsuz ve yerilen mefhumlardır. Ona göre sadece güç vardır ve hayatın aslı esası işte budur.